

نگاهی به یک قرن کتابداری در هند^۱

معصومه باقری^۲

چکیده: در دوران سلطنت مغولها در هند، پادشاهان کتابدوست مغول مجموعه‌های غنی از کتاب‌های مذهبی، تاریخی و فلسفی در کتابخانه‌های شخصی خود گرد آوردند. هم‌زمان با آغاز جنبش‌های آزادی‌خواهی و ملی‌گرایی هند در پایان قرن ۱۹ چند کتابخانه عمومی نیز تأسیس شد ولی تا اواسط قرن ۲۰ بیشتر ایالات هند به اهمیت نقش کتابخانه در بازسازی اجتماعی پی نبردند. در نیمه اول قرن بیستم با کوشش‌های رایگانانان پیشرفت‌های قابل ملاحظه‌ای در خدمات کتابداری پدید آمد. انجمن‌های کتابداری به‌وجود آمد و آموزش منظم کتابداری آغاز شد. در سال ۱۹۴۸ قانون کتابخانه‌های عمومی که خدمات رایگان کتابخانه‌ها از محل بودجه عمومی را تأمین می‌کند به تصویب رسید. در این مقاله اقدامات دولت هند برای توسعه کتابخانه‌ها، مورد توجه قرار گرفته و برخی از مراکز و نظام‌های اطلاع‌رسانی هند معرفی شده است.

مقدمه

از نوشته‌های به‌دست آمده در اکتشافات باستان‌شناسی هند برمی‌آید که نوشتن از هزاره دوم قبل از میلاد که به دوران ودائی معروف است، در هند رایج بوده است. مجموعه‌های مکتوبات ودائی^۳ در مکان‌هایی که می‌توان آنها را نوعی کتابخانه نامید، برای استفاده معلمان و دانش‌آموزان مدارس مذهبی که تعدادشان گاه تا هزار نفر می‌رسید نگهداری می‌شد. تقسیم‌بندی متون ودائی به بخش‌های مختلف مانند دستور زبان، ستاره‌شناسی و اوپانیشادها که قسمت

۱. با توجه به طولانی‌بودن مقاله قسمت دوم آن در شماره آینده مجله حضور علاقه‌مندان ارائه می‌شود.

۲. عضو هیأت علمی دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه تهران

۳. وداها یا سرودهای ودا، مجموعه‌ای از نیایش‌های مذهبی هندوئیسم و قدیم‌ترین اثر مکتوب هندی است که حدود ۱۵۰۰ تا ۲۰۰۰ سال قبل از میلاد به سانسکریت نوشته شده است.

فلسفی و داهاست، نشان می‌دهد که نوعی از طبقه‌بندی علوم نیز در این دوران رواج داشته است. در دورهٔ سلاطین مسلمان مغول، به دلیل کتابدوستی پادشاهان مغول، نسخ خطی بسیاری به فارسی نوشته شد. تعداد نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های هند و مجموعه‌های شخصی حدود ۳۰ میلیون برآورد شده است. در کتابخانه‌های وابسته به دربار و متعلق به اشراف، مجموعه‌های غنی دربارهٔ مذهب، تاریخ و فلسفه گرد آمد. مهم‌ترین این کتابخانه‌ها، کتابخانهٔ سلطنتی اکبرشاه است که مجموعه گرانبهایی از تاریخ و فلسفه و علوم را در خود جای داده بود و شاعر معروف فارسی زبان، فیضی سمت کتابداری آن را برعهده داشت. سایر سلاطین مغول نیز در برپایی کتابخانه کوشیدند که نمونه‌هایی از آن هنوز در حیدرآباد و بیجاپور برجاست. کتابخانهٔ مشهور طنجور که به پادشاهان طنجور تعلق داشت، در سال ۱۶۰۰ میلادی حدود پنجاه هزار جلد کتاب داشت. همایون نیز بسیار کتابدوست بود و کتابخانه شخصی او به خاطر مجموعهٔ تاریخ جهانش بسیار معروف است. بابر، جهانگیر و اورنگ زیب نیز در زمان خود به تعلیم و تعلم و کتابخانه و کتاب اهمیت فراوان دادند. اما کتابخانه‌های دوران مغول غالباً شامل مجموعه‌های شخصی پادشاهان، نجبا، اشراف، و طبقات ممتاز بود و یا در مدارس و اماکن مذهبی تأسیس می‌شد.

با اختراع چاپ به تدریج بر تعداد کتاب‌ها و به دنبال آن بر تعداد کتابخانه‌ها اضافه شد. نخستین چاپخانه در سال ۱۵۵۶ بوسیله کشیش‌های ژوئیت پرتغالی دایر شد. پس از تأسیس کمپانی هند شرقی، تعداد زیادی کتاب مذهبی در هند انتشار پیدا کرد و در همین دوران واژهٔ کتابدار نیز مورد استفاده قرار گرفت. تاریخ پیدایش کتابخانهٔ عمومی در پایان قرن ۱۹ میلادی و همزمان با آغاز جنبش‌های ملی‌گرایی هند است، اگرچه اغلب ایالات هند تا اواسط قرن ۲۰ به اهمیت نقش کتابخانه‌ها و خدمات کتابداری در بازسازی اجتماعی پی نبردند. در نیمه اول قرن بیستم با کوشش‌های رانگاناتان و پیروان او که پیشگامان کتابداری هند بودند، پیشرفت‌های قابل ملاحظه‌ای در خدمات کتابداری پیدا شد؛ انجمن‌های کتابداری به وجود آمد و آموزش منظم کتابداری آغاز گردید.

پس از استقلال هند در سال ۱۹۴۷، کتابخانه‌های زیادی در کشور به وجود آمد و برای آموزش کتابداران مورد نیاز برای خدمت در کتابخانه‌ها، تعدادی مدرسه کتابداری تأسیس شد و سمینارها و کارگاه‌های متعدد آموزشی برای روزآمد کردن دانش حرفه‌ای کتابداران برپا گشت. در سال ۱۹۶۰ کتابداری به عنوان شغلی مستقل شناخته شد و از آن پس کتابداران تمام وقت به جای افراد تحصیل کردهٔ کتابدوستی که به عنوان کتابدار نیم وقت در کتابخانه‌ها خدمت می‌کردند، مشغول به کار شدند. برنامه‌های دولت برای توسعهٔ کتابخانه‌های دانشگاهی و افزایش حقوق و شرایط خدمت کتابداران دانشگاهی سبب شد گروه زیادی از نیروهای انسانی ماهر در سال‌های دههٔ ۷۰

جذب کتابخانه‌های دانشگاهی شوند. توسعه در آموزش و پرورش، افزایش مؤسسات آموزش عالی، تحقیقاتی، صنعتی، و دولتی و سایر پیشرفت‌های اقتصادی و اجتماعی که به شکل برنامه‌های بازسازی کشور از سال ۱۹۵۱ شروع شد توسعه انواع کتابخانه‌ها و گسترش خدمات کتابداری را به دنبال داشت. طبق آمار ارائه شده در دایرةالمعارف جهانی آموزش کتابداری و اطلاع‌رسانی، در سال ۱۹۹۴ تعداد کتابخانه‌های عمومی هند ۴۵۵۳۱ باب با ۳۵/۹ میلیون کتاب، کتابخانه‌های آموزشی شامل مدارس، دانشگاه‌ها و مدارس عالی ۶۹۵۴۲ باب با تعداد ۲۷۲,۱۹۰,۰۰۰ جلد کتاب، و ۲۰۰,۰۰۰ نشریه ادواری؛ و تعداد کتابخانه‌های اختصاصی ۳۵۰۰ باب شامل کتابخانه‌های تخصصی در زمینه‌های علمی و فنی، پزشکی، کشاورزی، علوم اجتماعی، علوم انسانی، هنر و کتابخانه‌های مؤسسات پژوهشی و صنعتی و ادارات دولتی بوده است.^۱ کتابخانه‌های آموزشگاهی در مدارس خصوصی شهرهای بزرگ مانند دهلی، بمبئی و کلکته در وضعیت مناسبی قرار دارند ولی اغلب مدارس دولتی به دلیل کثرت دانش‌آموزان و مشکلاتی مانند کمبود کلاس درس و تجهیزات لازم، فاقد کتابخانه‌های مناسب هستند. اوضاع کتابخانه‌های دانشکده‌ای، که دانشجویان را در سنین ۱۶-۱۷ سالگی پذیرا می‌شوند برحسب دولتی یا خصوصی بودن دانشکده متفاوت است. در اغلب دانشکده‌ها مخزنی از کتاب‌های اصلی درسی وجود دارد که در آن از هر یک از کتاب‌های درسی چندین نسخه نگهداری می‌شود تا به دانشجویانی که از عهده خرید آن بر نمی‌آیند، امانت داده شود. در برخی از این کتابخانه‌ها خدمات مرجع و خدمات دیگر نیز ارائه می‌شود. بعضی از کتابخانه‌های دانشگاهی مثل کتابخانه "مؤسسه فن‌آوری هند" یا "مؤسسه علوم هند" در ساختمان‌های مجهز مستقرند و کتابدارانی ورزیده و مجموعه‌های خوب و خدماتی نظیر امانت کتاب، مرجع و تکثیر دارند. برخی از این کتابخانه‌ها خدمات آگاهی‌رسانی جاری، اشاعه اطلاعات گزیده و برنامه‌های آموزش استفاده‌کنندگان را نیز برعهده دارند.

کتابخانه‌های هند برای سازماندهی غالباً از نظام رده‌بندی کولن یا دیویی استفاده می‌کنند. نوسازی کتابخانه‌ها در سال‌های دهه هفتاد آغاز شد و در دهه گذشته شدت گرفت. نظام‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی موجود تقویت شدند و واحدهای جدیدی به وجود آمدند. در حال حاضر تقریباً تمامی کتابخانه‌های تخصصی و تحقیقی و بسیاری از کتابخانه‌های دانشگاهی و عمومی بزرگ رایانه را در فعالیت‌های جاری کتابخانه و تعدادی آن را در امر بازیابی به کار گرفته‌اند و مراکزی

1. Paramjit singh kawatra. ed. *World Encyclopedia of library and Information Science Education*. New Delhi: Crest, 1994.

مانند مرکز ملی مدارک علمی هند (اینسداک)^۱ و انجمن‌های حرفه‌ای کتابداری دوره‌های آموزش کاربرد رایانه در کتابخانه‌ها را برگزار می‌کنند. مراکز اطلاع‌رسانی هند با نظام‌های اطلاع‌رسانی بین‌المللی مثل نظام بین‌المللی اطلاعات INIS، هسته‌ای^۲، دفتر کشاورزی کشورهای مشترک‌المنافع^۳، نظام بین‌المللی اطلاعات کشاورزی سازمان ملل^۴، در ارتباط هستند. هند عضو فعال برنامه‌های اطلاع‌رسانی یونسکو مثل برنامه عمومی اطلاع‌رسانی^۵ و نظام اطلاع‌رسانی علوم و تکنولوژی سازمان ملل متحد^۶ می‌باشد. تاکنون یکی از کنفرانس‌های ایفلا در سال ۱۹۹۲ و چهل‌ونهمین کنفرانس فدراسیون بین‌المللی اطلاع‌رسانی و سندآرایی (فید) در سال ۱۹۹۸ در هند برگزار شده است.

کتابخانه‌های هند در دوران استعمار

پس از تأسیس کمپانی هند شرقی مبلغان مذهبی خارجی به هند وارد شود و کتاب‌های مذهبی زیادی برای تبلیغات دین مسیحی منتشر کردند. به تدریج کتابخانه‌هایی تأسیس شد. کتابخانه انجمن آسیایی^۷ در کلکته نخستین کتابخانه تخصصی هند است که در سال ۱۷۸۴ به وجود آمد. در سال ۱۷۸۱ مدرسه کلکته و در سال ۱۷۸۲ کالج سانسکریت بنارس با هدف گردآوری و حفاظت از نسخ خطی شرقی به وسیله انگلیسی‌ها افتتاح شد. از این پس تعداد زیادی از نوشته‌های قیمتی و نسخ خطی کمیاب و آثار هنری و عتیقه‌جات هند به انگلستان منتقل شد. از جمله مجموعه ۲۰۰۰ جلدی تیپو سلطان در بیجاپور که شامل نسخ خطی عربی و اردو بود. در عوض کتابخانه‌هایی با مجموعه کتاب‌های انگلیسی زبان به وسیله حکومت انگلیسی تأسیس شد. در نیمه اول قرن ۱۹ با حمایت اروپایی‌ها، کتابخانه‌های عمومی کلکته، بمبئی و مدرس به وجود آمد. در سال ۱۸۰۸ حکومت بمبئی نسخه‌ای از کتاب‌های چاپ شده را به رایگان به کتابخانه بمبئی اهدا کرد. کتابخانه کالج هندی کلکته که در سال ۱۸۱۷ افتتاح شد، اولین کتابخانه دانشگاه‌ای هند به شمار می‌آید. دانشگاه کلکته، نخستین دانشگاه هند در سال ۱۸۵۷ تأسیس شد. در همان سال دانشگاه‌های مدرس و بمبئی نیز تأسیس شدند. کتابخانه‌های این دانشگاه‌ها به وسیله مدرسان هر دانشگاه اداره می‌شدند. کتابخانه عمومی بیهار در سال ۱۸۵۸، کتابخانه

1. Indian National Scientific Documentation Center (INSDOC)

2. International Nuclear Information System (INIS)

3. Common wealth Agricultural Bureau (CAB)

4. AGRIS

5. General Information programme (PGI)

6. United Nations Information system in science & Technology

7. Asiatic Society Library

عمومی مدرس در سال ۱۸۹۰ و به تدریج کتابخانه‌ها و دانشگاه‌های دیگر در نقاط مختلف هند شروع به کار کردند. در سال ۱۹۰۳ کتابخانه سلطنتی هند در کلکته و در نیمه اول قرن ۲۰ تعداد زیادی کتابخانه تخصصی وابسته به انجمن‌های تخصصی، موسسات تحقیقی، سازمان‌های صنعتی، مراکز تجاری و ادارات دولتی به وجود آمد. بسیاری از دانشگاه‌ها کتابخانه‌هایشان را تقویت کردند. کتابخانه دانشگاه مدرس اولین کتابدار تمام وقت خود، دکتر اس. آر. رانگاناتان را در سال ۱۹۲۴ به کار گماشت. با تأسیس انجمن کتابداران هند در سال ۱۹۳۳ کوشش شد تا حرفه کتابداری ارتقا یابد. در سال ۱۹۳۷ نخستین کلاس‌های آموزش تمام وقت کتابداری (دوره فوق دیپلم) در دانشگاه مدرس آغاز شد.

کتابداری هند پس از استقلال

کشور هند پس از استقلال در سال ۱۹۴۷، پیشرفت‌های زیادی در عرصهٔ تعلیم و تربیت، آموزش عالی، و پژوهش داشته است. هنگام استقلال تنها ۱۵ درصد از مردم باسواد بودند و دولت برای پاسخ‌گویی به نیاز ملی سوادآموزی، سرمایه‌گذاری هنگفتی برای تولید کتاب‌های درسی ارزان برای کلاس‌های اول تا هشتم انجام داد. سه دههٔ اول بعد از استقلال هزینه‌های آموزشی به چهل برابر رسید و تعداد باسوادها بالغ بر دو برابر شد. تعداد دانش‌آموزان از ۱۵ میلیون به ۱۰۰ میلیون و مؤسسات آموزشی از ۱۶۵,۰۰۰ به ۷۰۰,۰۰۰ رسید و تعداد زیادی مؤسسه انتشاراتی برای تولید کتاب‌های علمی، فنی و دانشگاهی شروع به کار کردند. پیشرفت‌های آموزشی و افزایش تعداد مؤسسات آموزش عالی، تحقیقاتی و صنعتی به دنبال توسعه اجتماعی و اقتصادی باعث گسترش انواع کتابخانه‌ها شد و پیامد آن نیاز به انواع خدمات کتابداری و به کارگیری افراد آموزش دیده برای خدمت در کتابخانه‌ها به وجود آمد. طبق آمارهای یونسکو، نرخ بی‌سوادی هند در سال‌های اخیر به ۴۸ درصد رسیده است.

کتابخانه سلطنتی کلکته از سال ۱۹۴۸ به عنوان کتابخانه ملی هند شناخته شد و در سال ۱۹۵۳ بوسیله مولانا ابوالکلام آزاد وزیر آموزش و پرورش به روی همگان گشایش یافت. جواهر لعل نهرو، نخست‌وزیر وقت هند ساختمان جدید ۹ طبقه کتابخانه را در سال ۱۹۶۱ افتتاح کرد. کتابخانه ملی علاوه بر منابع به زبان‌های مختلف هندی، کتابهای متعددی به زبان‌های فارسی، عربی، اردو و زبان‌های اروپایی دارد و مدارک دولتی هند، انتشارات سازمان ملل متحد و مدارک مجلس انگلستان را دریافت می‌کند. این کتابخانه انتشارات ادواری، نقشه و میکروفیلم و کتاب‌های کمیاب را نیز در خود جای داده است. لازم به ذکر است که هند دارای چهار کتابخانه ملی است. سه کتابخانه دیگر عبارتند از کتابخانه ملی علوم که بخشی از مرکز ملی مدارک علمی است،

کتابخانه مؤسسه تحقیقات کشاورزی هند و کتابخانه ملی پزشکی که هر سه در دهلی واقع شده‌اند. به دنبال کوشش‌های رانگاناتان، قانون کتابخانه‌های عمومی که خدمات رایگان کتابخانه از محل بودجه عمومی را تأمین می‌کند در سال ۱۹۴۸ در ایالت مدرس به تصویب رسید. از ۲۷ ایالت و ۹ ناحیه متحده تاکنون هشت ایالت دیگر قانون خدمات رایگان کتابخانه برای همگان را پذیرفته‌اند: حیدرآباد^۱ در سال ۱۹۵۵، آندرا پرادش در ۱۹۶۰، میسور در ۱۹۶۵، مهار اشترا در ۱۹۶۷، بنگال غربی در ۱۹۸۱، مانیپور در ۱۹۸۸، کراالا و هاریانا در ۱۹۸۹. سایر ایالات هند هنوز از شمول این قانون خارجند.

کتابخانه عمومی دهلی در سال ۱۹۵۰ با همکاری مشترک یونسکو و دولت هند تأسیس شد و در سال ۱۹۵۱ به وسیله نهرو گشایش یافت. کنفرانس سراسری تعلیم و تربیت در سال ۱۹۴۸ و ۱۹۴۹ با توصیه‌هایی که برای توجه بیشتر دولت به کتابخانه‌های دانشگاهی نمود به رشد کتابخانه‌های دانشگاهی کمک بسیار کرد. همچنین تأسیس شورای تحقیقات پزشکی هند در سال ۱۹۵۰ در توسعه کتابخانه‌های پزشکی مؤثر بود. دانشگاه‌ها با راه‌اندازی دوره‌های آموزش کتابداری کوشیدند تا نیاز کتابخانه‌ها به کتابداران آموزش دیده را پاسخ دهند. مرکز ملی مدارک علمی هند با همکاری یونسکو در سال ۱۹۵۲ در دهلی تأسیس شد و در سال ۱۹۵۳ نخستین جلد از فهرستگان نشریات ادواری جنوب شرقی آسیا را که بوسیله رانگاناتان و همکارانش تهیه شده بود منتشر کرد. در سال ۱۹۵۴ قانون واسپاری کتاب از مجلس گذشت. به موجب این قانون اهدای یک نسخه از کتاب‌های منتشر شده به کتابخانه ملی در کلکته، کتابخانه عمومی کانمارا در مدرس، کتابخانه انجمن آسیایی در بمبئی و کتابخانه عمومی دهلی به تصویب رسید.

در سال ۱۹۵۵ یونسکو سمینار توسعه کتابخانه‌های عمومی در آسیا را که نخستین سمینار بین‌المللی آسیا بود در دهلی برگزار کرد و توصیه‌هایی برای توسعه شبکه کتابخانه‌های عمومی، فراهم‌آوری مواد خواندنی برای نوجوانان، گسترش خدمات کتابداری برای کودکان، و تعیین استانداردهای مورد نیاز مدارس کتابداری به عمل آورد. یونسکو همچنین در سال ۱۹۶۰ سمینار منطقه‌ای توسعه کتابداری در جنوب آسیا را در دهلی برگزار کرد. در این سمینار مشاغل کتابداری درجه‌بندی شد و ضریب حقوقی و وضعیت شغلی کتابداران مورد بحث قرار گرفت. طبق توصیه‌های سمینار، کتابداران دانشگاهی هم سطح مدرسان دانشگاه به حساب آمدند. رئیس کتابخانه معادل استاد، معاون او به عنوان دانشیار و کتابداران همکارش به عنوان استادیار شناخته شدند. در سال ۱۹۵۶ کمیسیون اعتبارات دانشگاهی به عنوان مسؤل تصویب مقررات تحصیلی دانشگاه‌ها و تعیین استانداردهای آموزشی و تحقیقاتی شروع به کار کرد. این کمیسیون که اختصاراً

۱. در حال حاضر حیدرآباد در ابالت آندرا پرادش قرار دارد.

یو.جی.سی^۱ نامیده می‌شود از زمان تأسیس خود در ارتقای مقررات تحصیلات دانشگاهی می‌کوشد و بر رعایت استانداردهای تعیین شده نظارت دارد. یو.جی.سی در سال ۱۹۵۷ کمیته ویژه‌ای را با عنوان کمیته مشورتی کتابخانه‌ها، برای حل مشکلات آموزش کتابداری منصوب کرد و مبالغ زیادی را به تأسیس کتابخانه‌های دانشگاهی تخصیص داد. همچنین کمیته مشورتی کتابخانه‌های عمومی که در سال ۱۹۵۹ به وسیله وزارت آموزش و پرورش تأسیس شد، توصیه‌هایی برای تأسیس و گسترش کتابخانه‌های عمومی و روستایی به دولت ارائه داد.

با تشویق جواهر لعل نهرو اولین نخست‌وزیر هند که معتقد بود پیشرفت در زمینه‌های علمی و فنی بسیاری از مشکلات هند را برطرف خواهد کرد، برنامه‌های تحقیقات علمی به شدت تقویت شد و طی برنامه‌های پنج ساله که از سال ۱۹۵۱ آغاز شد مؤسسات علمی و فنی مورد توجه بسیار قرار گرفتند. رشد چشمگیر فعالیت‌های پژوهشی توسعه کتابخانه‌ها و خدمات کتابداری را به دنبال داشت و احداث بیش از ۲۵۰۰ کتابخانه تخصصی را در زمینه‌های علوم و فنون، پزشکی، کشاورزی، علوم اجتماعی علوم انسانی، و هنر را به ارمغان آورد.

دولت هند در طول برنامه‌های پنج ساله اقداماتی برای توسعه کتابخانه‌ها انجام داد. در برنامه اول (از سال ۵۱-۱۹۵۶) کتابخانه مرکزی ملی در دهلی تأسیس شد و ۹ کتابخانه مرکزی در ایالات مختلف شروع به کار کردند. تعداد دانشگاه‌ها از ۲۸ به ۳۲ رسید و بیش از ۱۰۰۰ دانشکده جدید تأسیس شد.

برنامه دوم طی سال‌های ۵۶-۱۹۶۱، مبلغ ۱۴,۰۰۰,۰۰۰ روپیه به توسعه کتابخانه‌ها تخصیص داد و از این محل ۳۲۰ کتابخانه تأسیس شد. همچنین ۱,۰۰۰,۰۰۰ روپیه به تأسیس مدرسه کتابداری در دانشگاه دهلی اختصاص یافت. در این برنامه تعداد دانشکده‌ها به ۱۵۴۲ و دانشگاه‌ها به ۴۵ افزایش پیدا کرد. در سال ۱۹۶۰ تعداد ۹ دانشگاه دوره‌های آموزش کتابداری را ارائه می‌دادند. کتابخانه بعضی از دانشکده‌ها به وسیله مدرسان دانشکده اداره می‌شد و برخی دیگر از خدمات کتابداران آموزش دیده بهره‌مند می‌شدند.

در طول برنامه سوم (از ۱۹۶۱ تا ۱۹۶۶) بسیاری از دانشگاه‌ها آموزش تحصیلات تکمیلی کتابداری را شروع کردند تا نیاز به کتابداران آموزش دیده را تأمین کنند. یو.جی.سی. ضریب حقوقی کتابداران را افزایش داد و وضعیت شغلی کتابداران کتابخانه‌های دانشگاهی را تا سطح مدرسان دانشگاه بالا برد. در سال ۱۹۶۵ رانگاناتان مأمور شد تا در رأس کمیته‌ای، استانداردهای لازم را برای آموزش و پژوهش در علوم کتابداری در دانشگاه‌های هند تدوین کند. کمیته امکانات موجود را مورد بررسی قرار داد و توصیه‌هایی برای ارتقای سطح آموزش، شرایط پذیرش

دانشجو، طول دوره، برنامه دروس، کارورزی، تسهیلات و تجهیزات آموزشی مورد نیاز، تعداد مدرسان و غیره به عمل آورد. در این برنامه تعداد دانشکده‌ها به ۲۴۰۰، و تعداد دانشگاه‌ها به ۸۵ رسید و تعداد زیادی کتابخانه در مناطق مختلف شهری و روستایی ایجاد شد. در سال ۱۹۶۲ مرکز تحقیقات و آموزش سندآرایی^۱ در بنگلور تأسیس شد. این مرکز که بخشی از مؤسسه آمار هند است علاوه بر ارائه خدمات مشورتی به کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی در بخش‌های صنعت، بازرگانی، و علوم و فنون به تربیت سندآرا و اطلاع‌رسان در یک دوره دو ساله می‌پردازد و به فارغ‌التحصیلان دوره، مدرک معادل فوق لیسانس اعطا می‌کند.

در برنامه چهارم طی سال‌های ۶۹-۱۹۷۴، کمیسیون برنامه‌ریزی کمیته‌ای را برای برنامه‌ریزی توسعه کتابخانه‌ها منصوب کرد. کمیته مبلغ ۲۰ کروڑ^۲ روپیه به توسعه و تهیه تسهیلات مورد نیاز کتابخانه‌ها تخصیص داد. در طول برنامه تعداد دانشکده‌ها به ۳۶۰۰ و دانشگاه‌ها به ۹۲ افزایش پیدا کرد. در سال ۱۹۶۹ شورای تحقیقات علوم اجتماعی هند^۳ شروع به کار کرد. شورا از سال ۱۹۷۱ فهرستگان نشریات ادواری در علوم اجتماعی را تهیه می‌کند.

در برنامه پنجم (۷۴-۱۹۷۹)، دولت به منظور گسترش شبکه کتابخانه‌های عمومی کشور بنیاد راجا رام موهان^۴ را در کلکته تأسیس کرد. تا مسئولیت طرح‌های مختلف را برای توسعه کتابخانه‌های عمومی در طول برنامه پنجم عهده‌دار شود. بنیاد، کتابخانه‌های روستایی زیادی بنا کرد و کتاب‌های زیادی میان کتابخانه‌های عمومی توزیع کرد. در طول برنامه تعداد دانشکده‌ها به ۴۴۶۰ و تعداد دانشگاه‌ها به ۱۱۸ افزایش یافت. تمامی این دانشگاه‌ها و دانشکده‌ها دارای کتابخانه‌هایی بودند که از محل اعتبارات دانشگاهی برنامه، تأمین و تجهیز شدند.

برنامه ششم از سال ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۵ مهم‌ترین دوره در توسعه کتابخانه‌های هند است. علاوه بر مبلغ ۲۵۲۴ کروڑ روپیه برای آموزش و پرورش، ۴۸۵۰۷۵ کروڑ به آموزش عالی اختصاص یافت و قرار شد هر شهر دارای کتابخانه عمومی باشد. از سال ۱۹۸۲ یو. جی. سی دوره‌های بازآموزی و آموزش حین خدمت و کارگاه‌های آموزشی را برای کتابداران تدارک دید و مبالغی را برای تشکیل دوره‌های تابستانی و زمستانی آموزش کتابداران دانشکده‌ها تخصیص داد. این دوره‌ها از ابتدا تاکنون همواره با استقبال متقاضیان مواجه شده است و گام مهمی در پیشرفت آموزش کتابداری هند بوده است.

1. Documentation Research and Training Center (DRTC)

۲. کروڑ واحد شمارش هندی و معادل ۱۰,۰۰۰,۰۰۰ است

3. Indian Council of Social Science Research (ICSSR)

4. Raja Ram Mohan Foundation

در برنامه پنج ساله هفتم (۸۵-۱۹۹۰) وضعیت کلی نظام کتابداری و اطلاع‌رسانی کشور مورد بررسی و بازنگری قرار گرفت و سیاست ملی کتابداری و اطلاع‌رسانی هند طراحی شد. در سال ۱۹۸۶ سیاست جدید آموزشی و انتشاراتی کشور تدوین شد. در این سال گزارشی درباره سیاست ملی نظام اطلاع‌رسانی به دولت تسلیم شد و در سال ۱۹۸۸ طرحی براساس این گزارش ارائه گردید. برخی از پیشنهادهای ارائه شده در طرح از این قرار است:

- استقرار کمیسیونی ملی برای کتابخانه‌ها و نظام‌های اطلاع‌رسانی. این کمیسیون باید مسؤول نظارت بر پیشرفت نظام ملی اطلاع‌رسانی باشد و مرتباً مشاهدات خود را به دولت هند گزارش کند.
- تجهیز همه مدارس هند به کتابخانه‌های دارای کتابدار واجد شرایط؛
- تقویت اشتراک منابع بین تمامی کتابخانه‌های دانشگاهی، تخصصی و پژوهشی؛
- روزآمد کردن برنامه درسی علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه‌ها زیر نظر واحدی مسؤول، و تأسیس مرکزی ملی برای آموزش عالی و تحقیقات کتابداری؛
- تصویب قانون کتابخانه‌های عمومی در تمامی ایالات هند و گردآوری منابع خواندنی و دیداری و شنیداری مربوط به هر منطقه به زبان محلی آن منطقه؛
- تأمین بودجه کافی به‌وسیله دولت هند برای اجرای پیشنهادهای فوق؛

مراکز و نظام‌های اطلاع‌رسانی هند

مرکز ملی مدارک علمی هند (اینسداک) در سال ۱۹۵۲ به‌وسیله "شورای تحقیقات علمی و صنعتی" و با همکاری فنی یونسکو تأسیس شد. اینسداک مرکز ملی اطلاع‌رسانی در همه شاخه‌های علوم و فن‌آوری است. در طول دوران فعالیتش به گردآوری مجموعه‌ای از مدارک مانند گزارش‌ها، پروانه‌های ثبت اختراع و استانداردها تهیه کتابشناسی در موضوعات مختلف علمی، ترجمه متون فنی از ۱۸ زبان خارجی و تولید میکروفیلم و میکروفیش پرداخته است و انتشارات متعددی دارد از جمله:

"چکیده‌نامه علوم هند"، "نمایه‌نامه ملی ترجمه‌ها"، "گزارش سالانه علم کتابداری و سندآرایی" و "راهنمای تشریحات ادواری علمی هند".

اینسداک با بانک‌های اطلاعاتی جهان مانند "دیالوگ" و "اس.تی.ان" و بیش از ۱۵۰۰ پایگاه اطلاعاتی در ارتباط است. پایگاه‌های اطلاعات داخلی اینسداک از طریق شبکه تحقیقات علمی و صنعتی^۱ با مؤسسات صنعتی و علمی کشور ارتباط دارد. این مؤسسات می‌توانند به صورت پیوسته از این پایگاه‌ها استفاده کنند. پایگاه‌های اطلاعاتی اینسداک عبارت است از: "چکیده‌نامه

علوم هند، "فهرستگان ملی نشریات ادواری علمی در هند"، "پایگاه اطلاعاتی علم پلیمر"، "پروانه‌های ثبت اختراع هند" و "فهرست مندرجات پی‌آیندهای اینسداک دربارهٔ چند رسانه‌ای‌ها". پایگاه‌های زیر روی دیسک فشرده نیز تولید شده است:

"چکیده‌نامه علوم هند" از سال ۱۹۹۰، "پایگاه اطلاعاتی پروانه‌های ثبت اختراع هند" از سال ۱۹۷۲، "فهرستگان ملی نشریات ادواری علمی هند"، "راهنمای مؤسسات تحقیقات علمی هند" و "راهنمای بورس‌های علمی و فنی". اینسداک همچنین نرم‌افزاری برای خودکارکردن کتابخانه‌ها با عنوان "Granthalaya" تولید کرده است. کتابخانه مرکز به عنوان کتابخانه ملی علوم هند دارای مجموعه‌ای در حدود ۲۰۰ هزار کتاب علمی و فنی و ۳۳۰۰ مجله خارجی و هندی است و بسیاری از این مجلات را به شکل دیسک فشرده دریافت می‌کند. مرکز ملی مدارک علمی هند در زمینهٔ پیشبرد علوم کتابداری، سندآرایی و اطلاع‌رسانی و پیشرفت نظام‌ها، خدمات و فن‌آوری اطلاعات نیز فعالیت دارد و علاوه بر دورهٔ دو ساله معادل فوق لیسانس سندآرایی، کلاس‌های کوتاه مدت آموزش کاربرد رایانه و فن‌آوری اطلاعات در کتابخانه، سندآرایی و علوم اطلاع‌رسانی دارد. شعبه‌های مرکز در بنگلور، کلکته و چنای^۱ به ارائه خدمات اطلاع‌رسانی در آن مناطق می‌پردازند. مرکز دارای ۳۰۰ نفر کارمند است که ۱۲۰ نفر آنان دارای تحصیلات لیسانس یا بالاتر در علوم، مهندسی، رایانه، و به‌خصوص علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی هستند.

مرکز ملی انفورماتیک^۲ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

این مرکز در سال ۱۹۷۵ به وسیله کمیسیون الکترونیک دولت هند تأسیس شد تا به افزایش تولید مؤسسات دولتی از طریق شبکه‌های رایانه‌ای، پایگاه‌های اطلاعاتی و سایر شیوه‌های اطلاع‌رسانی یاری دهد. شبکهٔ ماهواره‌ای اطلاع‌رسانی^۳ با مرکزیت دهلی و مراکز منطقه‌ای در پونا، بوبانیشوار^۴ و حیدرآباد و ۴۰۰ مرکز در سایر نقاط کشور خدمات مدیریت اطلاعات را برای وزارتخانه‌های اقتصاد، معدن، جنگلداری، جهانگردی، نیرو، بهداشت و آموزش و پرورش تدارک می‌بیند. اگرچه شبکه در اصل برای کمک به مراکز دولتی به‌وجود آمد، ولی کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی نیز می‌توانند با اتصال به آن، اطلاعات کتاب‌شناختی را از سراسر کشور دریافت کنند. در نظر است کتابخانه‌های عمومی در سراسر هند بتوانند از خدمات شبکه بهره‌مند شوند.

1. Chennai

2. National Information Center (NIC)

3. NICNET

4. Bhubaneshwar

شورای تحقیقات پزشکی هند

پایگاه اطلاعات کتاب‌شناختی شورای تحقیقات پزشکی از طریق شبکه ماهواره‌ای اطلاع‌رسانی در سراسر کشور قابل استفاده است. این پایگاه منابع هندی در پزشکی، تغذیه و سایر رشته‌های مربوط را شامل می‌شود. شورا، منابع اطلاعاتی پزشکی جهان را نیز در اختیار متخصصان و دانشجویان پزشکی و کتابداران قرار می‌دهد و به جست‌وجوی پیوسته در پایگاه‌های اطلاعاتی مدلاین^۱ و پوپلاین^۲ می‌پردازد.

نظام ملی اطلاعات علمی و فنی^۳

در سال ۱۹۷۷ به منظور پیوستن منابع، نظام‌ها و خدمات اطلاع‌رسانی به شبکه‌ای فعال با مدیریت واحد و هماهنگ‌کننده به وجود آمد. در مرحله اول نظام مراکز اطلاع‌رسانی بخش‌های زیر تشکیل شده است: صنایع چرم در مدرس، مواد غذایی در میسور، ابزار و ماشین‌آلات در بنگلور، مواد دارویی در لکنو، شیمی در پونا، نساجی در احمدآباد، و کتاب‌سنجی در ایندک (دهلی).

شبکه INFLIBNET

یو.جی.سی. با برقراری این شبکه تبادل اطلاعات را میان کتابخانه‌های دانشگاهی، مراکز تحقیقاتی و کتابخانه‌های تخصصی از طریق شبکه رایانه‌ای تسهیل کرده است. در سال ۱۹۸۳ یو.جی.سی "مرکز ملی اطلاعات علمی" را در مؤسسه علوم هند در بنگلور تأسیس کرد. این مرکز خدمات نمایه‌سازی و چکیده‌نویسی ماشینی را به اعضای هیأت علمی و پژوهشگران دانشگاهی ارائه می‌کند و بدین منظور چندین پایگاه اطلاعاتی کتاب‌شناختی بین‌المللی را مشترک است. مرکز، خدمات آگاهی‌رسانی جاری و اشاعه اطلاعات گزیده را نیز عرضه می‌دارد.

مرکز ملی مدارک علوم اجتماعی

این مرکز به وسیله "شورای تحقیقات علوم اجتماعی هند" بنا شده است و به ارائه خدمات اطلاعاتی در زمینه فعالیت‌های تحقیقاتی در علوم اجتماعی می‌پردازد.

سایر مراکز اطلاع‌رسانی

مراکز مشابهی در زمینه‌های دیگر مانند انرژی اتمی، امور دفاعی، بهداشت، محیط زیست،

1. MEDLINE

2. POPLINE

3. National Information System for Science and Technology (NISSAT)

بازرگانی، و تحقیقات روستایی فعالیت دارند. همچنین در شهرهای بزرگ هند شبکه‌های رایانه‌ای، کتابخانه‌های شهر را به یکدیگر متصل می‌کند. در دهلی DELNET، در کلکته CALIBNET و در مدرس MALIBNET ارتباط بین کتابخانه‌ها را برقرار کرده است.^۱

هند با نظام‌ها و برنامه‌های اطلاعاتی بین‌المللی مانند نظام اطلاع‌رسانی علوم و فن‌آوری سازمان ملل، و نظام بازیابی و تحلیل مدارک پزشکی (مدلارز) نیز همکاری دارد و برای نظام‌های اطلاع‌رسانی جهانی مانند نظام بین‌المللی اطلاعات هسته‌ای (اینیس) و نظام بین‌المللی اطلاعات کشاورزی (اگریس) اطلاعات ملی را تولید می‌کند. بعضی از مراکز اطلاع‌رسانی هند به عضویت پایگاه‌های اطلاعاتی تجاری مانند INSPEC, CA Search و COMPENDEX در آمده‌اند.

انتشارات هند

چاپ کتاب در هند هدیه مبلغان مذهبی در نیمه دوم قرن ۱۶ میلادی است. فعالیت‌های انتشاراتی که تا قرن ۱۹ عمدتاً در زمینه کتاب‌های مذهبی بود، در قرن ۱۹ و همزمان با آغاز جنبش آزادی‌خواهی، جنبه فرهنگی و تجاری پیدا کرد و یکی از عوامل اصلی و مؤثر در بیداری مردم هند علیه استعمار انگلیس شد. گرچه انتشار کتاب‌های آموزشی همچنان در دست انتشارات انگلیسی چون ملک میلان، لانگمن و آکسفورد بود ولی ناشران هندی (مثل انتشارات پاندای بمبئی^۲، کتاب هند^۳ و جی.آ. ناتیسن^۴ مدرس) به نشر کتاب‌هایی که جنبه‌های فرهنگی آزادی‌خواهی داشت پرداختند. پس از استقلال و با افزایش سطح سواد و اقبال جوانان به تحصیلات عالی، مؤسسات انتشاراتی زیادی شروع به کار کردند. تعداد ناشران هند به ۱۱۰۰۰ مؤسسه تخمین زده می‌شود که از این تعداد ۲۵۰۰ ناشر به زبان هندی، ۱۷۰۰ مؤسسه به انگلیسی و ۱۴۰۰ ناشر به زبان بنگالی فعالیت می‌کنند. از این میان ۱۰۰۰ ناشر دولتی هستند. از نظر تعداد عناوین، هند بزرگترین ناشر جهان سوم و دهمین کشور در تمام دنیا است. این کشور با داشتن ۱۵ درصد از جمعیت دنیا، ۳ درصد از کتاب‌های جهان را منتشر می‌کند. بیشترین کتاب‌ها در موضوعات ادبی، سیاسی و اقتصادی منتشر می‌شوند. بزرگترین سهم متعلق به کتاب‌های انگلیسی است، بعد از زبان هندی زبان‌های دیگر مثل تامیل، بنگالی، گجراتی، پنجابی، آسامی، سانسکریت و اردو بعد از این دو هستند. هند از سال ۱۹۵۷ دارای قانون حق مؤلف است و به تبع

۱. نمونه‌هایی از سازمان‌های اطلاع‌رسانی هند در مقاله زیر ارائه شده است: لاهیری، ابهیجیت. "سناریوی بازار اطلاعات در هند" ترجمه علی حسین قاسمی. اطلاع‌رسانی دوره ۱۳، شماره ۱: ۴۵-۹۲.

2. Panda Publication of Bombay

3. Hind Kitab

4. G.A. Natesan of Madras

این قانون تألیفات و آثار هنری و موسیقی و فیلم‌های سینمایی در طول حیات پدید آورنده اثر و تا پنجاه سال پس از درگذشت وی به او تعلق دارد. همچنین هند عضو پیمان حق مؤلف جهانی است. در هند به منظور رعایت جریان اطلاعات و دانش به واردات کتاب حقوق گمرکی تعلق نمی‌گیرد و برای واردکردن کتاب‌های علمی و فنی نیاز به کسب مجوز نیست ولی برای ورود سایر انتشارات مثل کتاب‌های داستانی و کتاب‌های کودکان باید مجوز گرفت که البته در مورد آن چندان سختگیری نمی‌شود. برای تشویق تجدید چاپ و ترجمه به جای واردات، از هر کتاب نمی‌توان بیش از ۱۰۰۰ نسخه بدون اجازه وزارت آموزش و پرورش در طول یک سال وارد کرد. هند به ۸۰ کشور جهان کتاب صادر می‌کند. بیشترین خرید به‌وسیله انگلستان، آمریکا، سنگاپور، مالزی و بنگلادش صورت می‌گیرد. کشورهای پیشرفته طالب کتاب‌های هندشناسی، هنر و فرهنگ هند و یوگا هستند. در حالی که کشورهای در حال توسعه کتاب‌های علمی و فنی هندی را خواستارند.^۱ مطابق با اطلاعات منابع هندی، در سال ۱۹۹۷، ۲۵۵,۰۰۰ کتاب، ۴,۴۵۳ روزنامه و ۳۴۳۷۹ مجله در هند منتشر شده است.

انتشارات کتابداری و اطلاع‌رسانی هند

در هند حدود ۴۰ مجله کتابداری و اطلاع‌رسانی و تعداد زیادی خبرنامه منتشر می‌شود. سالانه حدود ۳۰۰ مقاله در این مجلات به چاپ می‌رسد که بسیاری از آنها در نمایه‌نامه‌ها و چکیده‌نامه‌هایی مثل Library literature, LISA, Information Science Abstract وارد می‌شود. نخستین مجله کتابداری هند از سال ۱۹۳۰ و قبل از جدایی پاکستان از هند با عنوان Modren librarian به‌وسیله انجمن کتابداران پنجاب در لاهور منتشر شد و تا سال ۱۹۴۶ ادامه یافت. از آن به بعد نشریه Journal of India librarian منتشر می‌شود که قدیمی‌ترین مجله کتابداری هند است. ارگان انجمن کتابداران هند از سال ۱۹۵۳ و خبرنامه انجمن کتابخانه‌های تخصصی و مراکز اطلاع‌رسانی از سال ۱۹۵۵ منتشر می‌شود. انجمن کتابداران دهلی نیز نشریه Library Herald را از سال ۱۹۵۸ منتشر کرد. از دهه ۶۰ تعداد زیادی مجله در علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی منتشر می‌شود که بسیاری از آنها به وسیله مدارس کتابداری تهیه می‌شوند. مانند مجله libra نشریه دانشگاه راجستان که از سال ۱۹۶۴ و مجله کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه دهلی که از سال ۱۹۷۶ انتشار می‌یابند. در تدوین این نشریات مدرسان، محققان، و دانشجویان شرکت دارند و فعالیت‌های آموزشی و تحقیقاتی دانشگاه خود را گزارش می‌کنند.

۱. طبق آمارهای هائی سالنامه آماری یونسکو واردات کتاب هند در سال ۱۹۹۰ معادل ۴۵/۶ میلیون دلار بوده است. در حالی که صادرات آن در همین سال بالغ بر ۱۰ میلیون دلار شده است.

کتایشناسی ملی هند از سال ۱۹۵۶ به وسیله کتابخانه ملی هند در کلکته منتشر می شود و مشتمل بر کتاب هایی است که موجب قانون واسپاری کتاب به کتابخانه ملی تحویل می شود. کتابخانه ملی علوم در انیسداک چکیده نامه علوم در هند، و کتابخانه ملی پزشکی، نمایه نامه نشریات ادواری علوم پزشکی هند، و شورای تحقیقات علوم اجتماعی هند، از سال ۱۹۷۱ فهرست مشترک نشریات ادواری در علوم اجتماعی را منتشر می کنند.

مآخذ

1. Agrawal, S.P. *Directory of LIS Education in India: Compendium on Library and Information Science Study in India*. Delhi: ANCE Publishing House, 1996.
  2. Chopra, H.R. *Librarianship as a Profession: A study of socio- Economic Back ground and Professional orientation of the Librarians in Delhi*: (Ph.D thesis, Panjab University - Chandigarh, 1984).
  3. Gupta, B.H.ed. *Handbook of Libraries, Archives, and Information centers in India*. New Delhi: Information Industry Publication, 1988-1992.
- این مجموعه ۹ جلدی با همکاری ۲۰۰ نفر تدوین شده است و جیبه های مختلف کتابداری هند از جمله آموزش، تحقیق، انتشارات، قوانین، انجمن ها، نظام های اطلاع رسانی، مراکز اطلاعاتی، کتابخانه ها، کاربرد فن آوری اطلاعات و مشارکت در برنامه های بین المللی و سازمان های حرفه ای کتابداری و اطلاع رسانی را در بردارد.
4. *Handbook of Library and Information science*. Delhi: Association of Indian Universitis, 1997.
  5. *Indian Books in Print*. Delhi: Indian Bibliographies Bureau, 1998.
  6. *INSDOC: A National Information Laboratory*. New Delhi: INSDOC, 1998.
  7. Kumar, Suseela. "Libraries and library science in India". *IFLA Journal*. vol.18 No: 2 (1992): 94-107.
  8. *Press in India 1997: 41st Annual Report of the Registrar of News Papers for India under the press and Registration for Books ACT-1867*. Delhi: Ministry of Information and Broadcasting, 1997.
  9. Singh Kawatra *Statistical Abstract India 1997*-New Delhi: Ministry of Planning and Programme Implementation Government of India, 1997.
  10. *Unesco Statistical Yearbook 1997*. Paris: unesco, 1997.